

**ФОНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ (ВОКАЛІЗМ) ПАМ'ЯТКИ XVII СТ.
"ЛѢКАРСТВО НА ОСПАЛЫЙ ОУМЫСЛЬ ЧЕЛОВЧІЙ"**

У статті проаналізовано фонетичні явища пам'ятки української мови початку XVII ст. Особлива увага приділена питанням наголошуваності цього стародруку.

Ключові слова: Острозький культурний осередок, пам'ятка, фонетичні особливості, вокалізм, ятева рефлексія, наголошування, староукраїнська мова.

Светлана Радомская. Фонетические особенности (вокализм) достопримечательности XVII ст "ЛѢкарство на оспалый оумысль челочій". В статье проанализированы фонетические явления достопримечательности украинского языка начала XVII ст. Особенное внимание уделено вопросам ударения этого старопечати.

Ключевые слова: Острожский культурный кружок, памятка, фонетические особенности, вокализм, ятевая рефлексія, ударение, староукраинский язык.

Svitlana Radomska. Phonetical peculiarities (vocalism) of the XVII century old print "ЛѢкарство на оспалый оумысль челочій". The article is devoted to the analysis of the old print of the ukrainian language dated the early XVII century. Special attention was devoted to the problem of the accentuation.

Key words: Ostroh cultural center, the antique, phonetical peculiarities, vocalism, ѣ-reflection, accentuation, Old-ukrainian language.

Постановка наукової проблеми. Українське культурне життя XVI ст. в основному зосереджувалось на західних землях. Це було зумовлено насамперед виникненням у ті часи братств, початки діяльності яких пов'язують зі Львовом, Луцьком, Дерманню, Острогом. Зокрема на острозький період припадає найактивніша та найплідніша діяльність знаного українського культурного діяча, священника, перекладача, епіграматиста Дем'яна Наливайка. Творча та видавнича спадщина Д. Наливайка за підрахунками різних дослідників налічує кілька десятків різних за обсягом (коротеньких поезій та значних друкованих перекладних чи полемічних творів) одиниць. Однак не всі твори Д. Наливайка, з-поміж них і "ЛѢкарство на оспалый оумысль челочій", були об'єктом аналізу вчених, особливо мовознавців.

Виклад основного матеріалу. "ЛѢкарство на оспалый оумысль челочій" – визначна пам'ятка української літератури й мови, де викладено моралістично-дидактичні повчання і сентенції, філософські розумування. Ця пам'ятка представляє перекладну літературу початку XVII ст., її було видано в 1607 році в Острозькій друкарні. Якщо час і місце видання пам'ятки не викликають сумнівів, то про авторство "ЛѢкарства..." до сьогодні єдиної думки немає. Однак найчастіше появу цього перекладу пов'язують саме з діяльністю Дем'яна Наливайка.

Текст перекладу науковці використовують для ілюстрації тогочасних мовних явищ, покликаються на нього у своїх лінгвістичних дослідженнях, однак ґрунтового мовного аналізу твору ще досі не здійснено. Аналіз "Лѣкарства..." є важливим для вивчення становлення елементів та категорій української мови. Тому завдання нашої праці - дослідити фонетичні особливості пам'ятки, зосереджуючись на вокалізмі, а також зробити певні спостереження щодо акцентуаційних явищ у ній.

Досліджувана пам'ятка характеризується в цілому типовими для тогочасної літературно-писемної мови особливостями. Розглянемо найвагоміші фонетичні риси у підсистемі вокалізму, як-от: ятева рефлексія, рефлексі давніх *е, *о, *є, а також долю ъ та ь, результати процесу переходу е в о після шиплячих, акцентологічні особливості пам'ятки.

Вже при дослідженні вокалізму пам'ятки можна зробити висновок, що ятева рефлексія достатньо послідовна (наявність літери ѣ), що зумовлено насамперед високою освіченістю автора і приналежністю твору до острозьких рукописів. Рефлексі *ѣ в коренях слів:

у наголошеній позиції: *затвердлостей* 6, *вѣмь** 6, *гнѣвоу* 6, *цѣлости* 7, *тѣло* 7, *мѣли* 7, *грѣхъ* 7 та ін., у ненаголошеній позиції: *бѣдоу* 15, *потѣшливые* 17, *насмѣвса* 17, *сповѣдати* 18 та ін.;

у закінченнях іменників:

під наголосом – *животѣ* 6, *головѣ* 10, *з землѣ* 11, *служѣ* 24, *во снѣ* 40, *нагорѣ* 50 та ін., у ненаголошеній позиції – *хоробѣ* 23, *свѣтѣ* 17, *скрынѣ* 11, *впеклѣ* 17, *частѣ* 27, *справѣ* 30, *члѣцѣ* 34, *справѣ* 38, *холодѣ* 39, *оубо(з)ствѣ* 47 та ін.;

у закінченнях займенників: *всѣ* 7, *собѣ* 7, *тобѣ* 9, *мнѣ* 10 та ін.;

у прислівникових суфіксах: *быстрѣй* 5, *ба(р)зѣй* 21, *нинѣ* 10 та ін.;

у службових словах у наголошеній позиції: *нѣчого* 8, *анѣжли* 10, *анѣ* 10, *нѣжли* 10, *нѣмаю* 11, *нѣякій* 13; у ненаголошеній позиції: *нѣмаеть* 10, *анѣ* 11, *нѣмаючи(м)* 12, *нѣмашь* 12, *нѣзащо* 13, *нѣмаемо* 17, *нѣмалое* 19 та ін.;

у дієслівних формах наказового способу: *несмѣй* 9, *пріймѣть* 16, *крычѣте* 16, *ро(з)мечѣмо* 33, *навернѣмосажь* 35, *оучинѣмо* 35 та ін.

Одиничні написання з *е* виявлено переважно в коренях: *човек* 5; *нынешнего* 8, *телесное* 17, *наве(т)* 27 та ін.), а от у прикметникових флексіях такий рефлекс засвідчено досить часто, щоправда переважно в ненаголошених позиціях: *дивные* 7, *опасные* 7, *многие* 10, *цѣлые* 10, *ω(т).цѣвское* 6, *большое* 6, *апостольское* 8, *въсточное* 8 та ін. Вияви *и* на місці *ѣ у пам'ятці поодинокі. Лише єдиний раз ми зафіксували написання *завідующего* 47.

Майже повна відсутність літери *и* на місці ѣ*, думаємо, не дає підстав для категоричного висновування* про відсутність ікання в таких позиціях, бо, наприклад, літерою ѣ українські писарі все частіше намагалися передавати звук [i]. Підтвердженням цьому є численні приклади написання "нового ятя", засвідчені в пам'ятці: *камѣнь* 15, *портѣль* 40, *нѣчь* 41, *поломѣнь* 42, *надкамѣньє*

* Тут і надалі наголос у слові позначаємо підкресленням літери.

51, *вєсѣ(л)▲* 59, *соумнѣ(н)▲* 78, *насѣ(н)▲* 91 та ін., хоч відзначимо, що в деяких словоформах таке явище не виявлено: *корєнь* 94, *камень* 96. У цілому щодо реалізації *ѣ* варто відзначити помітний вплив тогочасних українських, властиво південноукраїнських, друків. Для північноукраїнських текстів, куди територіально належав Острог, явище "нового" зовсім невластиве.

Рефлекси давнього **е* представлені превалюючим написанням з *е*: *розоумень▲* 7, *розуменьє* 8, *ωсоумнєньє* 9, *рекѣ* 13, *досвѣ(д)чєнь▲* 42, *поломене(м)* 43 та ін., хоча зустрічаються поодинокі випадки вживання *ю* на місці **е*: *привюль* 25, *звюль* 38.

Відповідно до **о* в "Лѣкарстві..." маємо майже безвинятково *о* в новому закритому складі не залежно від місця в морфонологічній структурі слова: *животѣ* 5, *горша▲* 11, *злостѣ* 13, *кротѣ* 14, *гной* 17, *запро(д)ковѣ* 18, *розбойникѣ* 29, *карностѣ* 27 та ін. Лише в кількох словах виявили *у* (графічно *оу*): *нехоутѣ* 30, *коруновани* 30, *воу(н)тплівости* 72, *звоу(н)тти(т)* 73, що, мабуть, варто пояснювати польським впливом.

В аналізованій пам'ятці годі висловити будь-яке припущення про звуковий відповідник літері *▲* в ненаголошеній позиції, оскільки незалежно від наголосу писар переважно писав букву *▲*: *прит▲гнути* 26, *п▲латѣ* 26, *на(д)п▲тьдєс▲(т)* 41, *склон▲є(т)с▲* 27, *дєс▲(т)* 31, *прин▲ли* 34, *прот▲гнетс▲* 41, *бо▲тис▲* 49 та ін. Виявлено лише єдиний випадок з таким характерним для поліського варіанта староукраїнської літературно-писемної мови написанням з *е* відповідно до **ѣ* в ненаголошеній позиції на зразок: *хотєчи* 21. Слід відзначити, що в творах інших представників Острозького гуртка подібні написання, хоч не часто, а все ж виявлено, наприклад, у Г.Смотрицького: *памєтаєте*, *гледитѣ*, *тысєча*, *дєсєти* тощо [4, с. 104].

У "Лѣкарстві..." дуже часто бачимо приклади переходу *е* в *о* після шиплячих. Процес засвідчено як в основах, так і в закінченнях. В основах: *чолєвкѣ* 5, *пришєль* 27, *жєны* 28, в закінченнях: *в чємѣ* 5, *чолєвчєму* 6, *могєучєму* 6, *бєльшє* 6, *бєжєго* 6, *нѣчєго* 8 та ін. Тільки з *о* виявлено активні дієприкметники: *јбнажєнєнєй* 11, *спустєшєнє(м)* 11, *ведєучєго* 14, *налєжєчєго* 38, *єукривєжєнєго* 47, *єбрєжєчєго* 47, *мєчєчєго* 50. Завжди з *е* написане слово *дєвєчєрє* 41. Етимологічних написань, де перехід не відображено, в пам'ятці небагато: *мєчємѣ* 5, *нєшєго* 14, *сєужєнє* 57, *чємєу* 73, *чєжєго* 73.

На місці колишніх зредукованих у сильній позиції маємо голосні повного творення: *сєнѣ* 33, *пєсѣ* 92, *вєлнѣ* 106, такі ж голосні (так звані вставні) повного творення послідовно пише автор (а в друк вводять набірники) і перед сонантами, де не було зредукованого: *ѡгєнѣ* 11, *вєхєрѣ* 53.

Непослідовно передано на письмі рефлекс *-trь(ѣ)t-*: *трьєвєти* 14, *пєтрьєвєши* 41, *трьєвєти* 42, *трьєвєги* и *дрьєжєнєнє*▲ 43, *нєвєтрьєвєлє(х)* 43, *зєдрьєжєтѣ* 54.

Іноді графемою *ѣ* писар передає [o]: *вєстєчєнє* 8, *нєвєскрєсєтѣ* 18, *вєскрєшємє* 18, *вєзмєу(т)* 78; графемою *ѣ* – [e]: *нєпрєтєлє*▲ 13, *зєзлєтє* 14.

Низку написань важко прокоментувати якимось раціонально: *оуча(с)ньками* 15, *могь* 39. Очевидно, треба припустити, що йдеться про звичайні помилки набірників тексту.

Питанню наголошування дотепер в україністиці уваги приділялося мало, а становленню українського акценту присвячено лише декілька праць. Розвідки І. Огієнка [6], Л. Булаховського [1] В. Складенка [5]. та інших мовознавців і на сьогодні є актуальними. Із останніх досліджень наголошування в українських стародруках варто назвати статтю В. Мойсієнка [5]. А втім у низці стародруків середньоукраїнської доби наголос проставлено і є всі підстави дослідити його.

Острозькі стародруки становлять значний інтерес не лише для вивчення становлення окремих елементів мови, але й її акценту. У "Лѣкарстві..." діакритичні знаки проставлено. Можливо, ці оксії, варії та камори не завжди послідовно відображають розмовне наголошування, проте часте незбігання з сучасним літературним наголосом уже повинне стати об'єктом зацікавлення лінгвістів. Ми виділили лише випадки за частинами мови, які відрізнялися на час створення пам'ятки від сучасного наголошування. Були також виділені акцентологічні особливості в кожній частині мови, де наголос пам'ятки відрізняється від наголошування в сучасній українській літературній мові:

іменник: *начиньє* 10, *доброти* 10, *шата(н)*, *пожсадливостей* 66, *запалчивости* 74, *роска(з)* 24, *непрїазнь* 68 та ін.;

прикметник: *ласкавому* 9, *плохого* 16, *немалый* 26, *закон"ную* 28, *потужнѣйшим* 38, *наймен"шій* 9 та ін.;

займенник: *нѣякій* 13, *при собѣ* 69, *длѣ мене* 71, *таковыє* 26 та ін.;

числівник: *шестоую* 104, *едина* 7 та ін.;

дієслово: *здається* 5, *подолати* 7, *страшитъ* 7, *приходити* 8, *привести* 27, *понести* 44, *впадемѡ* 21 та ін.;

дієприкметник: *заражонѡмоу* 8, *приданъ* 8, *споуцѡный* 14 та ін.;

дієприслівник: *веселѣчсѣ* 12, *м"стѣчи* 21 та ін.

Висновки. З огляду на представлені випадки наголошування можна дійти висновку, що чотири століття тому акцентна система української літературно-писемної (дуже ймовірно, що й розмовної) мови значно відрізнялася від сучасної.

Порівняння особливостей фонетики трьох поезій перед початком перекладу та передмови, підписаної Дем'яном Наливайком, зі звуковими рисами перекладу дає всі підстави стверджувати, що відчутних (якщо взагалі будь-яких) відмінностей між ними нема: ні вияви окремих фонем, ні особливості наголошування жодним чином не протиставлені.

Все це дозволяє нам зробити висновок про те, що вірші й переклад здійснила одна людина, або автор віршів був причетний до перекладу проповідей Івана Златоустого про каяття та тестаменту царя Василя синові Леву, тобто ("*карства на оспалый оумысль челѡвчій, а особливе на затвердые сердца людскіє, заведене свѡм, альбо якими грѣхами...*").

Аналіз фонетичних особливостей "Лѣкарства..." дає підстави констатувати, що ця пам'ятка загалом відображає типові звукові особливості тогочасної літературно-писемної мови у її північноукраїнському варіанті. А зважаючи на етимологічне і послідовне написання виявів фонем, образність висловлювання і глибину проникнення у внутрішній світ людини, можна зробити висновок, що автор пам'ятки був представником тогочасного освіченого кола людей і підніс на вищий щабель рівень розвитку української мови і літератури.

Література

1. Булаховський Л. З історичних коментаріїв до українського наголосу / Л. Булаховський. – К., 1946. – 49 с.
2. Історія української літератури : у 8 т. / ред. кол. : Б. С. Буряк та ін. – К., 1967. – Т. 1. – 539 с.
3. Жовтобрюх М., Волох О., Самійленко С., Слинсько І. Історична граматики української мови. – К., 1980. – 319 с.
4. Жовтобрюх М., Русанівський В., Складенко В. Історія української мови. Фонетика. – К., 1979. – 367 с.
5. Мойсієнко В., Німчук В. Герасим Смотрицький та його "Ключ царства небесного" // Г. Смотрицький "Ключ царства небесного" / підгот. до вид. В. Мойсієнко, В. Німчук – Житомир, 2005. – 121 с.
6. Наголошування в українських стародруках кінця XVI – початку XVII ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 475–477. Слов'янська філологія. Зб. наук. пр. – Чернівці : ЧНУ, 2009. – С. 531–534.
7. Огієнко І. Український наголос на початку XVII віку / І. Огієнко. – Жовква, 1926.
8. Складенко В. Праслов'янська акцентологія / В. Складенко. – К., 1998. – 432 с.